

«Нариман с детства знает это. И знает, что *сонному белому дурману нельзя поддаваться*» [5, 126]. В данном случае **сонный белый дурман** – буран: находясь в горах, в степи во время бурана, метели нельзя засыпать, иначе будет смерть, т.е. если уставший, изнуренный путник, поддавшись чувству, хотя бы вздремнет, то он замерзнет [5, 126].

Автор использует цветообозначающие эпитеты: «А когда взгляд обращается к горам, вспоминается *краснощекое детство*, и на душе становится чище, и верится, что все еще впереди» [5, 37] - обычно у детей бывают румяные щеки, потому что они бегают, играют на улице, они еще здоровы, поэтому *краснощекое детство*»; «Зимнее закатное солнце окрасило мир в *грустные желто-розовые, болезненные тона*» [5, 176].

В следующем контексте писатель прибегает к метафоре *вспыхнул маленький родничок* (вспыхнуть может огонь, свет), эпитету *серебряный свет* и к оксюмору *холодно кипел* (глагол *кипеть* предполагает слова *горячий, горячо*): «Он раздвинул кусты руками, и перед глазами серебряным светом под лунным лучом *вспыхнул маленький родничок*. Он *холодно кипел*, и звуки воды завораживали» [5, 155].

Итак, образные средства отражают видение мира писателем. Ш. Муртазаев передает казахскую ментальность через мысли, переживание своих персонажей, через восприятие ими окружающей действительности. Он использует метафоры, сравнения, эпитеты, олицетворения, иносказания.

Список литературы:

1. Караулов Ю.Н. Вступительная статья // Язык и личность. М., 1989. – С.3-8.
2. Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. – М.: Высш. шк., 1984. –С.85-87.
3. Цатурова И.А., Каширина Н.А. Переводческий анализ текста. Английский язык: Учебное пособие с методическими рекомендациями. -2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Перспектива, Изд-во «Союз», 2008.- 296 с.- (Библиотека переводчика).
4. Апресян Ю.С. Образ человека по данным языка: Попытка системного описания// Вопросы языкознания. – М., 2002.-№ 1.-С. 37-67.
5. Шерхан Муртазаев. Черное ожерелье: роман /Пер. с казахского на русский язык Бахытжана Момыш-улы. – М.: Советский писатель, 1977; Алма-Ата: изд-во «Жазушы», 1979.- С. 7-218
6. Милославская С.К., Скорлуповская Е.В. Цели анализа художественного произведения при работе с иностранными студентами в нефилологических вузах СССР // Лингвострановедение и текст: Сб. статей /Сост. Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Рус. яз., 1987. –С. 61-76.
7. Общеευропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. – Департамент по языковой политике, Страсбург.- Совет Европы (французская и английская версии), 2001. Московский государственный лингвистический университет (рус. версия), 2005.- С.53-54

Хамзина Г.С., ф.ғ.к., доцент, **Токтамысова С.**, студент
М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл қ.
gulzada_76@mail.ru

Д.ИСАБЕКОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Жалпы көркем шығармаларда әрбір кейіпкердің сөз саптауы мен сөз мәнері әр түрлі болып келеді. Бұл олардың қоғамда алатын әлеуметтік жағдайына, ортасына байланысты болып келеді. Сол себепті, олардың әрқайсысының өзінше сөйлеу дағдысы болады. Кейіпкер тілінің осындай ерекшеліктері тілдің лексикалық және грамматикалық қабаттары арқылы жүзеге асады. Кейіпкердің тілі арқылы оның мәдениеттілігі, жас мөлшері, қызметі, кәсібі, өскен ортасы, сыпайылығы, дөрекілігі т.б. бейнелері байқалады. Кейіпкердің сөйлеумәнеріндегі өзіндік ерекшелігі оның лексикасынан басталатыны белгілі. Ал сөйлеу тілі лексикасының құрамына қарапайым, тұрпайы, жаргон сөздер де жатады.

Тілімізде ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін тілдік материалдар аз емес. Мұндай сөздер әдеби тілге жатпаса да көркем шығармаларда кездеседі. Көркем шығармада түрлі кейіпкерлердің болатыны және олардың арасында қақтығыстардың да болып тұратыны заңдылық. Ал өмірде әр түрлі жағымды, жағымсыз адамдардың бар болуы – өмірдің шындығы. Бұл туралы академик М.Серғалиев: «Ауызекі сөйлеу стиліне әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің қолданылуы – табиғи құбылыс», – деген тұжырым жасайды [1, 62].

Жазушы повестеріндегі тілдік құрылымның бір қатарын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Қаламгердің стильдік даралықтары олардың белгілі тілдік құралдарды қолдануларындағы ерекшеліктерінен көрінеді.

Эвфемизм – көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар болып келетін сөз қолданыс түрі. Зерттеушілер эвфемизмді ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі деп санайды. Эвфемизм, сыпайы сөз – мағынасы тұрпайы сөздерді сыпайылап жеткізу. Эвфемизм сыпайыгершілікке, әдептілікке байланысты туған. Олар (эвфемизмдер) сөздердің синонимдік қатарын молайтады. Синонимдерді қолданудың бір тәсілі ретінде эвфемизмдердің қызметі жайлы синонимдер сөздігінде төмендегідей анықтама берілген: «Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілі болып саналады» [2, 71]. *Күйеуі бұдан екі жыл бұрын қайтыс болып, үйелмелі-сүйелмелі бір қыз, төрт баламен жесір қалған ауыл шетіндегі Қымқаның үй іші бүгін күндегісінен ерте тұрды. Күн жұма болатын. Тіршіліктің бітпейтін күйбеңімен жүріп қайтыс болған ерінің аруағына бағыштап жеті-сегіз айдан бері тым болмаса отқа май да тамызбапты («Тіршілік», 367-б.). Бірақ тағдырдың жазуына дауа бар ма, бәйбіше, тоқалдан көрген жеті перзенті бірінен соң бірі шетіней-шетіней, ақырында қарайып жалғыз Аққыз қалған («Сонда», 382-б.). Дұшпанынан кек ала алмай іштей тынып Доскей де көз жұмды («Сүйекші, 251-б.). Кешеден бері жамбасының көрпе иіскеп отырғаны осы ғана («Тіршілік», 337-б.). Әбден қалжырап қалған екен, жамбасы көрпешеге тиген бетте-ақ маужырап ұйықтап кетті («Тіршілік», 342-б.).* Соңғы мысалдардағы «құйрығы», «көтені» деудің орнына «арты», «жамбасы» деген эвфемизм алынған. Өлді деген жағымсыз сөздің орнына – *дүние салғанда, мерт болып, қайтыс болған, шетіней, көз жұмды* деген синонимдік қатарлар қолданылған.

«...Ол әңгіменің бәрі өтірік. Қыжымкүл қызымыздың өзі оң босағада отырып жүкті болып қалыпты. Сонан соң әке-шешесі...» («Тіршілік», 360-б.). Алғаш рет өз үйіне жаны ашыды. «Үйлену керек екен-ау, – деді ішінен, – үйленбесе, үй жетім боп барады екен. Иә, үйлену керек!» («Тіршілік», 345-б.). ...Сонымен Ыбыш үйленетін болыпты. Бұл мен үшін ешқашан күтпеген, тіпті үш ұйықтасам ойыма кіріп шықпаған жаңалық еді. Әрине, Ыбыштың ерте ме, кеш пе әйтеуір бір кезде әйел алып, отау тігетінін білетінмін («Гауһар тас», 170-б.). Жоғарыда келтірілген кейіпкер тілдеріндегі «боқтық сөз» дегеннің орнына «жүкті болып қалыпты», «оң жағында»; «мылжың» деудің орнына *сөзуарлығына; «қатын алу керек»* дегеннің орнына «үйлену керек», «үйленетін», «әйел алып» деген сөз тіркестерін орынды қолданғанын көреміз.

Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдік нормаларға да байланысты болып келеді. Ғалым Ә.Хасеновтің айтуынша, ең көп тарағаны – ауру-сырқатқа байланысты [2, 79]. *Әкесі қыл тамақтан өлгенде ол іштегі алты айлық бала еді («Тіршілік», 346-б.).*

Қазақтың ескі әдет-ғұрпы бойынша келін болып түскен қыз күйеуінің туған-туыстарын өз атымен атамайтын болған. Олардың әрқайсысына лайықтап, өз тарапынан басқадай ат қойған. Мәселен, автордың «Бекет» повесінде әдет-ғұрыпты сақтаған жеңгесі қайнысына, мінезіне, тұр-тұрпатына лайықтап ат қойғанын көреміз.

- *Ойбай-ау, мынау менің қайным ба, аман-есен келдің бе, төрем? – деп Ләтифа әлпейтеген болып жатыр («Бекет», 28-б.).*

Оқырманның эстетикалық талғамын жетілдіру үшін көркемдеуіш құралдар, эмоционалды-экспрессивтік қызмет атқаратын сөздер қолданылады. Әдетте жағымсыз, әдепсіз, дөрекі, тұрпайы сөздер, дисфемизмдер кейіпкердің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылад, көркем прозада олардың жасалу жолдары, қолданылу аясы әрқилы.

Дисфемизмдер – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы құбылыс. Тілімізде стильдік қызмет атқаратыны сөзсіз. «Дисфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады», – деп пайымдайды Ә.Ахметов [3, 56]. Шындығында, дисфемизмдердің тілімізде ең жиі қолданысқа түсетін жері – ауызекі сөйлеу тілі. Жалпы дисфемизм, яғни тұрпайы, анайы сөздер бір адамды кемсіту мағынасында жұмсалады. Дисфемизмдер әдеби тілдің үлгісіне жатпайды. Дисфемизммен сөйлейтін адамдар мәдениеті төмен, әдепсіз адамдар деп есептелінеді. Бұлар көркем шығармада, көбінесе, ауызекі тілдің сөйлеу ретінде кейіпкерлердің тілінде ұшырасады. Тілімізде жағымсыз «өлім» ұғымын беруде әр түрлі дисфемистік қолданыстар баршылық. *Әке қайда, толып жатқан ағалар қайда, шешесі өлгенде мола басында шырқырап жылап қалған іні қайда? ...шешесінің өлімін естіген жоқ, естімесе де кәрілік жетіп көз жұмған шығар деп ойлаған, ал, қалғандары ше? («Тіршілік», 411-б.).*

- *Жоқ. Апам... апам өлді, Бекет! – дедім даусым қалтырап.*

- *Апамның өлімі де саған батпады ма, тасбауыр! – деп оны шапалақпен*

салып-салып жібердім («Бекет», 17-б.).

Осындай жағымсыз сөздер кейіпкерлер мінезін ашу, оқиға шындығын көрсету қызметінде жұмсалған.

Повестегі кейіпкерлер тілінде кездесетін қарапайым сөздер әсіресе мінез-құлық ерекшелігін айқындауға, образды аша түсу мақсатында да жұмсалады:

- *Жеңіл нәпсі іздеген жынды неме екен деп жүрмегейсің, күйеуің қызғаншақ көрініп еді, бағасын білмейтін біреу ме деп, сол түннен бері түк есімнен шықпай қойдың* (Сонда, 206-б.).

Молдарәсіл орнынан салбырап еріне көтерілді. Басын таңып алған үлкен шаршы орамалын шешіп белін буынды.

- *Кімдер екен?*

- *Ит білген бе кім екенін* («Тіршілік», 327-б.).

Қазіргі жастар әйелдеріне қарап қарсы сөз айта алмайтын мәңжубас боп кетіпті ғой. Адамның намысын келтіреді. Өй, жігерсіз! Берілген мысалдар арқылы кейіпкердің жақтырмай тұрғанын байқаймыз және де кейіпкердің ренішін, қапалану сезімін білдіретін сұраулы, лепті сөйлемдердің стильдік мақсатта жұмсалғаны байқалады.

Түркі тілдес халықтардың тілінде «хатун», «хатын» сөздерінің қолданысында ешбір дөрекілік, жағымсыздық байқалмайды, ал қазақ тіліндегі «қатын» сөзін сыпайы сөздердің қатарына жатқыза алмаймыз. Мұндай сөз әйел, жұбай, зайып, ақжаулық сияқты жағымды болып естілетін сыпайы сөздермен алмастырылып отырылады. Ал «қатын» сөзі, ұрғашы, шүйкебас, төменетек, қаншық, салдақы сияқты жағымсыз, кемсіту, дөрекі мағынасындағы сөздермен қатар қарапайым сөйлеу тілінде дисфемистік мәндегі мақал-мәтелдер ұшырасады. Ғалым Ә.Ахметовтің тұжырымдауы бойынша, «фразалық тіркестермен қатар мақал-мәтелдер де дисфемизмдердің қайнар көзі деген қорытынды жасауға әбден болады» [3, 60]. – *Шырағым, «Қарамаса қатын, бақпаса мал кетеді» демеп пе еді бұрынғылар* («Гауһар тас», 164-б.). Кейіпкер осы мақалда дөрекі сөзді қолдану арқылы сөйлемнің экспрессивті-эмоционалды күш-қуатын арттырып, айтар ойын дәл, нақты жеткізген.

Кейіпкерлер менсінбеу мағынасында төмендегі сөздерді қолданған:

- *О, мәлжубас. Санап жүр екенсің ғой сен, мәлжубас-а?* - *Қап, мына алжыған неменің қылығын-ай, ә! Дуана боп, бетімнің суын бес тәгіп өлдім-талдым әрең тапқан көкнәрді зая кетірдің-ау, нәлеті!* («Тіршілік», 319-б.).

- *Мәлжубас!* – *деді шалы күңк етіп.* – *Қайнат шайыңды тездетіп* («Тіршілік», 320-б.).

- *Байеке-ау, мына жаман не деп тұр, үйлендім деді ғой,* - *деді сылқылдай күліп* (Сонда, 396-б.).

- *Әй, байқап-байқап сөйле, білдің бе? Мен колхоз құрысып жүргенімде, сен көжеңді жылап ішетін мұрынбоқ болатынсың* («Тіршілік», 404-б.).

- *Олиттің күшігі қайда жүр?* («Сүйекші, 241-б.).

- *Әй, боқмұрын, нағып тұрсың сүмірейіп, шығар тайларды!* («Сүйекші», 245-б.).

- *Әй, боқмұрын, мін атқа, тұра беретін уақыт жоқ* («Сүйекші», 246-б.).

- *Жылама, иттің күшігі!* («Дермене», 291-б.).

Кейіпкерлердің көңілдері толмау мағынасында жұмсалып, сөйлемге эмоциялық реңк беріп тұр.

Д.Исабеков туындыларында адамның дене мүшесінің кемшілігін көрсететін жағымсыз, дөрекі сөздерді кейіпкер тілінде ұтымды қолданады:

- *Әй сен қай баласың? Ана, бір көзі шиша, ақсақ падашының кеше ғана жалаң бұт жүрген ортаншысымысың?* («Тіршілік», 405-б.)

- *Байла деймін, тас керең!*

- *Кімді... кімді дейшіз?*

- *Ой, мигұла сақау, баланың деймін!* («Сүйекші, 242-б.).

Осы сөйлемдердегі *соқыр, сақау, тас керең* сөздері кейіпкердің дене мүшесіндегі кемтарлықты айтып, кеміту мақсатында қолданылған дисфемизмдер.

Кейіпкерлер тіліндегі жайсыз мәнді қарапайым сөздер сөздің экспрессивтілігі мен мәнін күшейтеді және пендеге немесе анық өмір құбылыстарына байланысты айтылады, дөрекі сөздер кейіпкер образын нақтылай, анықтап беру үшін қолданады.

Тілді шұбарлап сөйлеудің түрлі себептері бар, сөйлеушінің өз сөзіне мән бермей, әдеті болып кетуі болса, енді бір жағдайларда оның сөздік қорының аздығы, тілінің жұтандығы себеп болып жатады. Кейіпкер аузына орыс сөздерін салу арқылы тіл шұбарлаудың жиі кездесетіндігін және

варваризмнің сол уақыттағы адамдардың тіліне тән екендігін ерекшелеп көрсету мақсатында салады:

Е-е, бұлардың бәрі әліне қарамай тумай жатып шетінен зәкүншіл. Шешелеріңнің қойнына әкелерің емес, зәкүн түнеген бе осы-а? («Тіршілік», 384-б.) - Шалын құдай ма еді сонша. Әйда, екінші көрмейтін болайын (Сонда, 399-б.). - Ойбай-ау, – деді Киван жұртқа қарап, – мынау не дейді-ей, а! Кемпір сенікі ме, менікі ме? Мені тап бір әмірикадан келгендей... Әктілеймін дейді ғой маған барып («Тіршілік», 406-б.). – Әкеңнің аузын ұрайын, сволыш, ойнайды екен десем, шындап жүр ғой («Сонда», 331-б.). Ана Қайыркеннің тойында-ақ жасарсыңдар кәмсамол сүәдбәсін. Сүәдба ма, немене еді әлгі... («Гауһар тас», 174-б.). Саған маймен жүретін белесебет, үстіңе екі сыпыра шыттай киім аламыз («Дермене», 279-б.). Ертең ана ауылға барып мәгәзіннен азық-түлік алармыз (Сонда, 279-б.).

- *Омайжан-ау, қайдағы млиса? Ол әлі млисаның қайда екенін де білмейді ғой (Сонда, 292-б.). «Ойбай, Іліңгірәтта оқитын балам брәктикаға жүреді екен, пұл керек деп тілгірәм салыпты» деп екі кештің арасында жетіп келді ғой (Сонда, 304-б.).* Қаламгердің повестеріндегі негізгі қарым-қатынаста кейіпкерлер екенін ескере отырып, жазушылар варваризм сөздерді кейіпкерлер тілінің ерекшелігін көрсету үшін де қолданғандарын байқаймыз.

Сонымен қатар, жазушы туындылары жаргон сөздердің болуымен де ерекшеленеді. Т.Пірімбетов жаргон сөздер туралы: «Олар жалпы халықтық лексикасындағы сөздерді өз мұқтаждықтарына пайдалану үшін арнайы түрде фонетикалық, семантикалық басқа мағынада өзгертіп қолданылатын жасанды (искусственный) тілге жатады» деген анықтама береді [4, 12].

Кассир де ылғи үш сомдықтан берген екен, үйге келген соң кемпірін қасына мәлітіп отырғызып алып, түн жарымы ауғанша санады. Құдай-ай, шпаналар тонап кетер ме екен, – дейді кемпірі көзі алақандай боп.

- *Мұншама алдым деп жария қыла берме, арзымайтын пұл дей сал.*

- *Далбасалама, - деді шалы ежірейіп, - ірігеннің аузынан шіріген сөз шығады. Шпана сені нығылады. Шпана сені көргенде тұра қашар. Шайыңды ысыт. Кемпірі оған таңырқай қарады. – Немене бақырайсың? Шайыңды ысыт! Үш күннен бері ақшаның соңында жүрем деп көкнәр де іше алмадым. Қыжымкүл орнынан сүйретіліп көтеріле берді де, тіреуді құшақтап тұрып қалды. – Не болды, әй, – деді шалы зекіп, –шпана көрдің бе? («Тіршілік», 408-б.)* Көшесінде **шпаналар** аңыздап жүреді. Енді сенен айрылар жайым жоқ. **Шпаналарды** естігенде Еркінайдың онсыз да үлкен көздері атыздай болды («Біз соғысты көрген жоқпыз», 393-б.).

- *Сен... шпана болайын деп жүрсің бе – деді.*

- **Шпана? Қайдағы шпана?** Олар мен сияқты бола ма екен? – Қайдам. Олар да адамның іші-бауырына кіріп әдемі сөйлейді дейді ғой («Біз соғысты көрген жоқпыз», 405-б.). Бұзақы, тәртіпсіз, ұрлық жасайтын жасөспірімдер ұғымындағы жалпы халықтық лексикасындағы бар сөздерді екінші мағынада «шпана» сөзі – кейіпкер тілінде жұмсалған жаргон сөз.

Жалпыхалықтық деңгейде қолданылатын, дәстүрлі норма болып қалыптасқан, баршаға ұғынықты әдеби сөздермен қатар түрлі өңірде түрліше айтылып, өзгешеленіп тұратын сөздер мен сөз тіркестері көптеп ұшырасады. Мұндай сөз қолданыс жергілікті ерекшеліктер (диалектизмдер) деп аталады.

Сонымен, Д.Исабековтің шығармаларында кейіпкерлерінің бейнесін анағұрлым шындыққа жанастырып ашу үшін, кейіпкерлер тіліне баса көңіл бөлінген. Кейіпкерлердің мінезі, сөйлеу ерекшеліктері олардың ішкі жан-дүниесіне байланысты беріледі. Кейіпкерлер тіліндегі лексикалық топтарды шеберлікпен жұмсайды. Ойды бейнелеп көркем жеткізуде кейіпкер тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдердің, варваризмдердің, жаргон сөздердің атқарар рөлі ерекше екеніне көз жеткіздік. Ол шығармаға экспрессивті-эмоционалды реңк береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 б.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Астана, 2007. – 79 б.
3. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1995. – 197 б.
4. Пірімбетов Т. Қарапайым сөздер мен сөйлеу тілінің басқа да элементтерімен арақатынасы. // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1986. – №1.